

Міністерство освіти і науки,
молоді та спорту України
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
Юридичний інститут

**Збірник наукових праць
викладачів
Юридичного інституту**

*присвячений 20-річчю
створення Юридичного інституту*

м. Івано-Франківськ, 2012

ЛУЦЬ Володимир Васильович

**доктор юридичних
наук, професор**

Деякі аспекти правового регулювання договірних відносин у господарській діяльності

Проголосивши себе суверенною та незалежною державою, Україна обрала курс на кардинальне реформування суспільного устрою, побудову громадянського суспільства і ринкової економіки, в якій функціонують різні форми власності та підприємництва. Ще у Концепції переведення економіки України на ринкові засади, схваленої Верховною Радою України, зазначалось, що перехід до ринкової економіки і саме функціонування ринкового механізму можливі лише за умови, коли основна маса товаровиробників - підприємств, громадян - має свободу господарської діяльності та підприємництва, що базується на: а) наданні правових гарантій вільного підприємництва, включаючи гарантії права на майно, вироблену продукцію, вільний вибір партнерів за прямими зв'язками, здійснення експортно-імпорتنих операцій, самостійне використання прибутку (доходу); б) створенні рівних можливостей для розвитку

всіх видів підприємницької діяльності, оснований на різних формах власності.

Результати господарської діяльності реалізуються, як правило, на ринку товарів і послуг на договірних засадах. Цим обумовлюється непомірне зростання ролі цивільно-правового договору як правової форми, що є найбільш доцільною та адекватною вільним ринковим відносинам.

Важливість теоретичної розробки питань, пов'язаних із договірним регулюванням підприємницьких відносин, зумовлена не лише недостатньою увагою до цих питань у правовій науці, але й потребами правозастосовчої юридичної практики у зв'язку із застосуванням положень Цивільного (ЦК) Господарського (ГК) кодексів України 2003 року.

Ефективність правового регулювання договірних відносин у господарській діяльності підприємств, підприємницьких товариств та індивідуальних підприємців залежить від багатьох факторів об'єктивного та суб'єктивного характеру. Передусім вона обумовлена чітким визначенням та взаємодією елементів механізму договірного регулювання господарських відносин.

На думку С. О. Погрібного, механізм правового регулювання договірних цивільних відносин являє собою послідовний ланцюг зміни окремих правових явищ: норма права, що регулює цивільні відносини, - юридичний факт - права та обов'язки, що існують у цивільних правовідносинах, які виникли на його підставі, - реалізація цивільних прав та виконання обов'язків, а за необхідності - також і захист порушеного права та інтересу [1].

Таке поняття механізму правового регулювання договірних відносин є відображенням загальноприйнятого у загальній теорії держави і права розуміння правового регулювання як триваючого процесу, в ході якого здійснюється вплив права на суспільні відносини і який містить три ланки (стадії): 1) юридичні норми; 2) правові відносини і, зокрема, суб'єктивні права та юридичні обов'язки їх учасників; 3) акти реалізації прав та обов'язків.

Однак, виділення окремих стадій процесу правового регулювання є досить умовним, оскільки у правовій дійсності не завжди можна прослідкувати чіткі межі проходження цього процесу по його окремих стадіях. Наприклад, при разовому договорі купівлі-

продажу, який виконується при самому його укладенні, стадії виникнення і реалізації суб'єктивних прав та обов'язків за цим договором можуть збігатися. Слід погодитись з думкою багатьох авторів, які до механізму правового регулювання відносять значно ширше коло правових засобів (акти застосування права, дефініції, фікції, презумпції тощо).

Чи відповідає сучасним вимогам і є досконалим, насамперед, договірне право (законодавство) як складова галузі цивільного права, і, відповідно, галузі цивільного законодавства?

Договірне право - це серцевина цивільного права як галузі українського права, яким регулюється система майнових та особистих немайнових відносин, заснованих на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. Договір - одна з найдавніших правових конструкцій, що розвивалась одночасно з розвитком приватного права на протязі багатьох віків.

Договірне право пов'язано з поняттям договору, легальне визначення якого дається в ч. 1 ст. 626 Цивільного кодексу України: договором є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Отже, терміну «домовленість» (угода) надається тут властиве йому значення як погодженому волевиявленню двох або більше осіб.

Про сферу дії договірного права можна судити, звернувшись передусім до положень ст. 47 Закону України «Про міжнародне приватне право» від 23 червня 2005 р. [2], відповідно до яких право, що застосовується до договору, охоплює: 1) дійсність договору; 2) тлумачення договору; 3) права та обов'язки сторін; 4) виконання договору; 5) наслідки невиконання або неналежного виконання договору; 6) припинення договору; 7) наслідки недійсності договору; 8) відступлення права вимоги та переведення боргу згідно з договором. Право, яке застосовується до форми договору, визначається відповідно до ст. 31 цього Закону.

І хоч зазначені положення стосуються регулювання договірних відносин у міжнародному приватному праві, вони такою ж мірою можуть бути застосовані для визначення сфери дії норм договірного права у внутрішньому цивільному обороті.

В юридичних наукових дослідженнях поняття та зміст договірнього права не завжди трактуються однозначно. Так, С. М. Бервено, проаналізувавши різні погляди з цього питання, прийшов до висновку, що «договірне право можна визначити як сукупність правових норм, розміщених у ЦК України, інших актах цивільного законодавства та інших актах законодавства України, які встановлюють: принципи договірних відносин; правила та порядок укладення договору; зміст договору, тобто права та обов'язки сторін; порядок виконання договірних зобов'язань; правові наслідки неналежного виконання (невиконання) договірних зобов'язань та способи захисту порушених прав сторін договору [3].

Стосовно господарських договорів О. А. Беяневич відстоює існування господарського договірнього права як сукупності господарсько-правових норм, що регулюють усі стадії існування договірнього зобов'язання, включаючи переддоговірну стадію (стадію укладення господарського договору); воно є складним інститутом господарського права, в якому вирізняють загальні положення про договори та спеціальні норми про окремі види господарських договорів [4].

Як видно з наведених визначень, договірне право як інститут відповідно цивільного права (С. М. Бервено) чи господарського права (О. А. Беяневич) розглядається з нормативістських позицій як сукупність правових норм. Між тим, таке поняття договірнього права не відповідає сучасному розумінню права взагалі, яке не обмежується лише законодавством як однією з його форм, але включає й інші соціальні регулятори, зокрема, моральні та релігійні норми, традиції, звичаї тощо [5], а також наукові доктрини, практику застосування нормативних актів тощо.

Сучасний стан законодавства України у сфері договірнього права характеризується передусім визначальною роллю Конституції України 1996 року [6], в якій закріплено принцип верховенства права, цивільно-правові засади регулювання відносин власності, свободу підприємницької діяльності тощо. Як зазначено у ч. 1 ст. 4 ЦК, Конституція України становить основу цивільного законодавства України.

Третя (після 1922 і 1963 років) кодифікація цивільного законодавства в Україні завершилась прийняттям Верховною Радою 16

січня 2003 р. нового Цивільного кодексу України [7]. До здобутків цього акта слід віднести передусім те, що в ньому, на відміну від Цивільного Кодексу УРСР 1963 р., із загальних положень про зобов'язання (Книга п'ята) виділені загальні положення про договори (поняття і види договору, свобода та обов'язковість договору, положення про публічний, попередній договори, договори приєднання і на користь третьої особи, про форму, порядок укладення, зміни та розірвання договору тощо). Положення про окремі види договірних зобов'язань поміщені у підрозділі 1 розділу III Книги п'ятої ЦК України (статті 655 - 1143).

Безумовно, договірних відносин стосуються й ті положення ЦК України, які визначають зміст та обсяг цивільної правосуб'єктності фізичних, юридичних осіб та інших учасників цивільного обороту, норми про правочини, право власності, представництво, позовну давність тощо. Крім того, більшість загальних положень про зобов'язання і, зокрема, про способи їх забезпечення (неустойку, заставу, поруку, гарантію, завдаток, притримання) ґрунтуються на конструкції договору. Договори, зокрема, ліцензійний і комерційної концесії, виступають як правові форми реалізації права інтелектуальної власності (глави 75 і 76 ЦК України). Спадковий договір дістав своє закріплення у главі 90 Книги шостої «Спадкове право».

Норми про цивільно-правові договори містяться в Сімейному, Земельному кодексах, численних законах, прийнятих Верховною Радою, указах Президента, постановах Кабінету Міністрів, актах інших органів державної влади України, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, у статутах господарських товариств тощо.

Паралельною до Цивільного кодексу виявилась кодифікація договірного права в рамках Господарського кодексу України від 16 січня 2003 року [8]. Зокрема, в розділі IV цього кодексу поміщені деякі загальні положення про господарські зобов'язання (глава 19) і господарські договори (глава 20), в яких визначені поняття, підстави виникнення і види господарських зобов'язань (майново - господарські та організаційно - господарські), істотні умови та порядок укладення, зміни і розірвання господарського договору, ви-

моги щодо виконання та забезпечення господарських зобов'язань, застосування санкцій за їх порушення та деякі інші.

Особливості правового регулювання окремих видів господарсько-договірних відносин визначені у розділі VI ГК України стосовно договорів поставки, контрактації, енергопостачання, оренди і лізингу, міни (бартеру), зберігання на, товарному складі, перевезення вантажів, капітального будівництва та деяких інших. Хоч Господарський та Господарський процесуальний кодекси оперують поняттям «господарський договір», однак в цих актах немає визначення поняття господарського договору, як і немає однастайності у визначенні цього поняття в літературі з проблем господарського права [9].

Між тим, Господарський кодекс містить поняття майново-господарських зобов'язань як цивільно-правових зобов'язань, що виникають між учасниками господарських відносин при здійсненні господарської діяльності, в силу яких зобов'язана сторона повинна вчинити певну господарську дію на користь другої сторони або утриматися від певної дії, а управнена сторона має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку. Майнові зобов'язання, які виникають між учасниками господарських відносин, регулюються Цивільним кодексом України з урахуванням особливостей, передбачених Господарським кодексом України (ч. 1 ст. 175 ГК України). Серед підстав виникнення господарських зобов'язань ч. 1 ст. 174 ЦК України називає господарський договір та інші угоди, як передбачені законом, так і угоди, не передбачені законом, але такі, що йому не суперечать.

Оскільки майново-господарські зобов'язання, що виникають з договорів поставки, оренди, перевезення, капітального будівництва тощо, є цивільно-правовими, у законодавстві має забезпечуватись єдність їх правового регулювання. Чим, приміром, можна пояснити, що за одні і ті ж порушення сторонами зобов'язань із договорів будівельного підряду (капітального будівництва) неустойка за статтями 883 і 886 ЦК України має штрафний характер (стягується неустойка і відшкодовуються збитки у повному обсязі), а відповідно до ч. 1 ст. 322 ГК України вона має зарахувальний характер (збитки відшкодовуються в сумі, не покритій штрафними санкціями)?

З плином часу і з врахуванням практики застосування законодавчих актів може виникати потреба в доповненні або зміні деяких

їх положень. Безумовно, такі зміни або доповнення мають бути достатньою мірою обґрунтованими.

Цього не скажеш про всі зміни, які вносились до Цивільного кодексу після введення його в дію з 1 січня 2004 р. Прикладом можуть послужити зміни змісту ч. 1 ст. 876 ЦК України. За початковою редакцією цієї статті власником об'єкта будівництва або результату інших будівельних робіт до їх здачі замовникові вважався підрядник. Однак у зв'язку зі змінами, внесеними у цю статтю згідно із Законом України № 3201-IV від 15 грудня 2005 р., власником будівництва або результату інших будівельних робіт вважається замовник, якщо інше не передбачено договором. Таке законодавче визнання замовника суб'єктом права власності на зведені конструкції або незавершене будівництво є необґрунтованим, оскільки до передачі йому готового об'єкта або результатів інших будівельних робіт вони перебувають у сфері відання і діяльності підрядника, в яку замовник не має права втручатись. Разом з тим, у ст. 95 Загальних умов укладення і виконання договорів підряду в капітальному будівництві, які були прийняті 1 серпня 2005 р., передбачено, що право власності на закінчені роботи (об'єкт будівництва) переходить до замовника з моменту підписання акта передання-прийняття робіт. Отже, до цього моменту власником залишається підрядник.

У прикінцевих та перехідних положеннях Цивільного і Господарського кодексів на Кабінет Міністрів покладалася обов'язок у тримісячний строк підготувати і внести на розгляд Верховної Ради перелік законодавчих актів, до яких слід внести зміни, у зв'язку з набранням чинності цими кодексами. Крім того, в прикінцевих положеннях ГК (розділ IX) зазначалось, що Кабінет Міністрів має затвердити нормативно-правові акти, передбачені цим кодексом. Однак, до цього часу Урядом не прийняті Положення про поставки продукції виробничо-технічного призначення та поставки виробів народного споживання (ч. 1 ст. 271 ГК України), Положення про контракцію сільськогосподарської продукції (ч. 5 ст. 273 ГК України) та деякі інші підзаконні нормативно-правові акти, які мають конкретизувати відповідні положення ЦК і ГК у сфері договірних відносин.

Розходження в цивільному і господарському законодавстві про договори відображається і на практиці його застосування, зокрема, судовій практиці по вирішенню спорів про визнання правочинів (договорів) недійсними та інших спорів щодо виконан-

ня і відповідальності за порушення договорів. Як відомо, ще при дії ЦК УРСР 1963 р. Пленум Верховного Суду України прийняв постанову від 28 квітня 1978 р. № 3 «Про судову практику в справах про визнання угод недійсними», а президія Вищого господарського суду України, зі свого боку, затвердила роз'яснення «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з визнанням угод недійсними» від 12 березня 1999 р. Позиції цих судових інстанцій у питаннях тлумачення деяких положень договірного права не завжди співпадали.

Така «традиція» продовжується й при дії двох кодексів - ЦК і ГК України. Так, Пленум Верховного Суду України 6 листопада 2009 р. прийняв постанову «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», а Вищий господарський суд України готує свої роз'яснення з цього питання. А чи не слід було б з метою забезпечення єдності судової та іншої правозастосовчої практики у сфері договірних відносин, розробити і прийняти єдиний документ, який узагальнив би практику вирішення договірних спорів загальними та господарськими судами.

Важливою умовою чинності (дійсності) договору, що опосередковує відносини у сфері господарської діяльності, є його відповідність вимогам чинного законодавства. Відповідно до ч. 1 ст. 203 ЦК зміст правочину, а отже, і договору, не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства. Як роз'яснив Пленум Верховного Суду України в ч. 2 п. 2 постанови «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 6 листопада 2009 р. «зміст правочину не повинен суперечити положенням також інших, крім актів цивільного судочинства, нормативно-правових актів, прийнятих відповідно до Конституції України (статті 1, 8 Конституції України)» [10].

Зміст договору становлять умови (пункти), визначені на розсуд сторін і погоджені ними, та умови, які є обов'язковими відповідно до актів цивільного законодавства (ч. 1 ст. 628 ЦК України). Як зазначено в ч. 3 ст. 6 ЦК, сторони в договорі можуть відступати від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд. Але сторони в договорі не можуть відступати від положень актів цивільного законодавства, якщо в

цих актах прямо вказано про це, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства впливає із їх змісту або суті відносин між сторонами.

Надаючи сторонам можливість відступити від положень актів цивільного законодавства, законодавець, відповідно, звузив і підстави для визнання недійсними договорів (правочинів) [11].

Недодержання стороною (сторонами) в момент укладення правочину (договору) вимог, які встановлені частинами 1 - 3, 5 і 6 ст. 203 ЦК України, зокрема, невідповідність змісту правочину вимогам Цивільного кодексу або інших актів цивільного законодавства, є підставою недійсності правочину. Недійсним є правочин, якщо його недійсність встановлена законом (нікчемний правочин). У цьому разі визнання судом такого правочину недійсним не вимагається. Якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (оспорюваний правочин) (ст. 215 ЦК України).

У питанні про правові наслідки недійсності правочину Цивільний кодекс виходить із загального правила про те, що недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. Незалежно від того, як кваліфікувати недійсний правочин (нікчемний чи оспорюваний) - як «протиправний чи неправомірний правочин» або «правопорушення», він є юридичним фактом, з яким пов'язані певні юридичні наслідки, передбачені частинами 1 і 2 ст. 216 ЦК України: у разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержання полягає в користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, - відшкодувати вартість того, що одержано за цінами, які існують на момент відшкодування. Якщо у зв'язку із вчиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною.

Інші наслідки недійсності правочину передбачені нині для правочинів, що порушують публічний порядок. Відповідно до ч. 1 і 2 ст. 228 ЦК України правочин вважається таким, що порушує публічний порядок, якщо він був спрямований на порушення

конституційних прав і свобод людини і громадянина, знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним. Правочин, який порушує публічний порядок, є нікчемним.

У зв'язку з відсутністю законодавчого визначення поняття «публічний порядок» у літературі пропонується розглядати правочин, що порушує публічний порядок, як посягання на відповідні суспільні відносини: а) що закріплюють основи конституційного ладу; б) охороняють здоров'я населення; в) закріплюють та охороняють права та законні інтереси інших осіб; г) забезпечують оборону країни та безпеку держави [12]. Проте й при такому розумінні правочину, що порушує публічний порядок, упущено його спрямованість на порушення майнових прав (знищення, пошкодження майна, незаконне заволодіння ним) фізичних, юридичних осіб, держави, територіальної громади або інших суб'єктів права власності.

Як роз'яснив Пленум Верховного Суду України в п. 18 постанови «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 6 листопада 2009 р., правочинами, які є нікчемними як такі, що порушують публічний порядок, визначений статтею 228 ЦК України, є правочини, що посягають на суспільні, економічні та соціальні основи держави, зокрема: правочини, спрямовані на використання всупереч закону комунальної, державної або приватної власності; правочини, спрямовані на незаконне відчуження або незаконне володіння, користування, розпорядження об'єктами права власності Українського народу - землею як основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, її надрами, іншими природними ресурсами (ст. 14 Конституції України); правочини щодо відчуження викраденого майна; правочини, що порушують правовий режим вилучених з обігу або обмежених в обігу об'єктів цивільного права тощо. Усі інші правочини, спрямовані на порушення прав та інтересів інших суб'єктів права, передбачені іншими нормами публічного права, не вважаються такими, що порушують публічний порядок.

При кваліфікації правочину за ст. 228 ЦК України має враховуватись вина, що виражається в намірі порушити публічний порядок сторонами правочину або однією із сторін. Доказом вини може бути

вирок суду, постановлений у кримінальній справі щодо знищення, пошкодження майна чи незаконного заволодіння ним тощо.

З інших позицій підійшов законодавець до вирішення цього питання у Господарському кодексі. Відповідно до ч. 1 ст. 207 ГК України господарське зобов'язання, що не відповідає вимогам закону, або вчинено з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, або укладено учасниками господарських відносин з порушенням хоча б одним із них господарської компетенції (спеціальної правосуб'єктності), може бути на вимогу однієї із сторін або відповідного органу державної влади визнано судом недійсним повністю або в частині. Якщо господарське зобов'язання визнано недійсним як таке, що вчинено з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, та за наявності наміру в обох сторін - у разі виконання зобов'язання обома сторонами - в дохід держави за рішенням суду стягується все одержане ними за зобов'язанням, а у разі виконання зобов'язання однією стороною з другої сторони стягується в дохід держави все одержане нею, а також все належне з неї першій стороні на відшкодування одержаного. У разі наявності наміру лише в однієї із сторін, усе одержане нею повинно бути повернено другій стороні, а одержане останньою або належне їй на відшкодування виконаного спрямовується за рішенням суду в дохід держави (ч. 1 ст. 208 ГК України).

Отже, на відміну від ст. 228 ЦК (в початковій редакції), Господарський кодекс оперує поняттям «зобов'язання, що вчинено з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства» (але ж правочин (угода) і зобов'язання - різні за своєю суттю поняття), а правові наслідки вчинення такого зобов'язання поставлені у залежність від наміру (вини) однієї чи обох сторін і виконання ними зобов'язання - одностороння реституція або звернення виконаного чи належно виконаного в дохід держави. Цивільний же кодекс таких наслідків недійсності (нікчемності) правочину, що порушує публічний порядок, не передбачав.

Зрозуміло, що така розбіжність між ЦК і ГК України у визначенні підстав та наслідків недійсності правочинів (договорів), які порушують публічний порядок, не сприяла формуванню усталеної судової практики і мала бути усунена [13]. Разом з тим, слушною була пропозиція Ж. А. Білоус про те, що з метою створення в ЦК

України як загальному нормативному акті єдиної системи підстав та наслідків визнання правочину недійсним слід було б розмістити положення щодо застосування односторонньої реституції та (або) конфіскації як наслідку визнання недійсним правочину, що порушує публічний порядок, саме в ЦК України [14].

З метою усунення зазначених розбіжностей між ЦК і ГК, Законом України № 2756 - VI від 02.12.2010 р. стаття 228 ЦК доповнена частиною 3, згідно з якою у разі недодержання вимоги щодо відповідності правочину інтересам держави і суспільства, його моральним засадам, такий правочин може бути визнаний недійсним. Якщо визнаний судом недійсний правочин було вчинено з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, то при наявності умислу в обох сторін - в разі виконання правочину обома сторонами - в дохід держави за рішенням суду стягується все одержане ними за угодою, а в разі виконання правочину однією стороною з іншої сторони за рішенням суду стягується в дохід держави все одержане нею і все належне з неї першій стороні на відшкодування одержаного. При наявності умислу лише у одній із сторін все одержане нею за правочином повинно бути повернуто іншій стороні, а одержане останньою або належне їй на відшкодування виконаного за рішенням суду стягується в дохід держави.

Невідповідність договорів вимогам закону, зокрема тих, що порушують публічний порядок, проявляється найчастіше в т. зв. «тіньових» угодах, що укладаються у сфері нелегального бізнесу з метою заволодіння чужою власністю, а також бізнесу, пов'язаного з виробництвом, реалізацією товарів та послуг без ліцензії чи заборонених до реалізації; у сфері кримінального промислу, в рамках якого прибутки здобуваються шляхом систематичного вчинення кримінальних злочинів, тощо [15].

У розвитку інституту договору в сучасних умовах помітна дія різних за характером і часто суперечливих тенденцій. Так, з одного боку, в регулюванні майнових відносин розширюється свобода волевиявлення учасників у визначенні своїх прав та обов'язків як ознака диспозитивного методу регулювання.

Серед загальних принципів цивільного законодавства (ст. 3 ЦК України) названа свобода договору, яка полягає не лише у вільному укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов дого-

вору сторонами (ст. 627 ЦК України), але й у свободі вибору форми договору, праві на укладення «непойменованих», «змішаних» договорів, можливості встановлювати способи забезпечення договірних зобов'язань, форми (міру) відповідальності за їх порушення тощо [16]. При цьому, звичайно, сторони мають враховувати вимоги ЦК та інших актів законодавства, звичаїв ділового обороту, вимоги розумності, добросовісності та справедливості.

В сучасних наукових дослідженнях, зокрема, підкреслюється, що принцип добросовісності виступає основним критерієм правомірності дій сторін договірної зобов'язання, який проявляється через конкретні загальні та спеціальні склади добросовісної поведінки [17].

Підкреслюючи розширення свободи волевиявлення сторін при укладенні договорів у певних сферах економічних відносин, зокрема тих, які в умовах командно-адміністративної системи формувались на основі планових приписів, не можна не відзначити й протилежну тенденцію, яка властива й сучасному договірному праву зарубіжних країн. Йдеться про те, що з метою захисту інтересів слабкої сторони договору та забезпечення збалансованого розвитку майнового обороту запроваджується ряд обмежень дії принципу свободи договору, що проявляється зокрема в інтенсивному розвитку антимонопольного законодавства, законодавства про захист прав споживачів, державному регулюванні ціноутворення, регулювання якості товарів, робіт і послуг тощо.

Важливою тенденцією розвитку цивільного і, зокрема, договірної права є зближення та взаємопроникнення елементів речових, зобов'язальних та інших правовідносин. Це проявляється насамперед у договорах, спрямованих на перехід права власності від відчужувача до набувача майна (купівля-продаж, міна, дарування, довічне утримання, рента тощо).

Прикладом договірної конструкції, в якій поєднуються речові та зобов'язальні елементи правовідносин, є договір управління майном (глава 70 ЦК України). Відносини між установником управління та управителем майна за цим договором мають зобов'язальний характер. Але управитель, якщо це визначено договором, є довірчим власником цього майна, яким він володіє, користується і розпоряджається відповідно до закону та договору управління май-

ном, хоч до нього й не переходить право власності на це майно (ч. 5 ст. 1033 ЦК України). Отже, крім зобов'язальних прав та обов'язків управителя перед установником управління, управитель може бути наділений і речовими правами як довірчий власник у відносинах як з установником управління, так й іншими особами.

Договір може породжувати правовідносини у сфері використання об'єктів інтелектуальної власності (наприклад, ліцензійний договір); на підставі засновницького договору виникають суб'єкти корпоративних відносин (повні або командитні товариства); злиття або приєднання акціонерних товариств теж відбувається на основі договору (ст. 81 Закону України «Про акціонерні товариства») тощо.

Поглиблення та ускладнення економічних зв'язків у внутрішньому та зовнішньому обороті призводять до трансформації системи договорів, появи нових договірних форм, зокрема у сферах надання послуг, обробки інформації, міжнародної науково-технічної кооперації тощо. Договірні відносини все частіше набувають комплексний та довготривалий характер (договори оренди підприємств як цілісних майнових комплексів, лізингу, факторингу тощо).

Важливим напрямком розвитку договірного права України є його адаптація до законодавства Європейського Союзу [18]. Економічні інтеграційні процеси потребують відповідної правової інтеграції, зокрема поступового наближення правового забезпечення майнових відносин товарного характеру в Україні до умов внутрішнього ринку ЄС, до правових засад і принципів, що діють на цьому ринку, з метою досягнення сполучності з нормами права ЄС та країн-членів, а згодом — гармонізації, а також уніфікації у деяких галузях [19]. Це стосується насамперед договірного права.

На сучасному етапі в Європі проводиться досить інтенсивна робота щодо підготовки єдиного Європейського цивільного кодексу, який може стати кульмінацією в уніфікації однієї з найважливіших галузей законодавства. Певною передумовою в цьому слугуватиме уніфікація договірного права ЄС, здійснена на основі порівняльного аналізу правових систем ЄС та інших країн Комісією по європейському договірному праву, очолюваною професором Оле Ландо. Цей документ під назвою «Принципи Європейського договірного права» [20] є самостійним джерелом правового регулювання в країнах ЄС і може бути зразком для удосконалення вітчизняного цивільного зако-

нодавства. Як відзначив Б. І. Пугінський, Принципи Європейського договірного права мають велике теоретичне й практичне значення. З наукової точки зору, Принципи є основою розвитку приватного права ЄС в цілому і договірного права зокрема. Знайомство з цими Принципами, поза всяким сумнівом, сприятиме розвитку правової думки, оскільки цей акт увібрав у себе найбільш цінні елементи не лише Європейських, але й інших розвинутих правових систем. Ці принципи дедалі ширше застосовуються у підприємницькій та судовій практиці [21].

Але для входження України у правовий простір ЄС, зокрема, у сферу договірного права, важливим є усунення дублювання та розбіжностей, які існують у регулюванні договірних відносин за Цивільним і Господарським Кодексами та іншими актами законодавства України. Пріоритет тут повинен надаватись положенням Цивільного кодексу, які мають для договірного права загальний характер. Має бути проведена велика робота з оновлення масиву нормативно-правових актів у сфері цивільного і господарського законодавства, а також договірної та судової практики щодо застосування цього законодавства.

1. Погрібний С. О. *Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України / Монографія. - Правова єдність, 2009. - С. 43.*
2. *Про міжнародне приватне право: Закон України від 23 червня 2005 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР). - 2005. - № 32. - Ст. 422.*
3. Бервено С. М. *Проблеми договірного права України: Монографія / С. М. Бервено. - К.: Юрінком Інтер, 2006. - С. 54-55.*
4. Беляневич О. А. *Господарське договірне право України (теоретичні аспекти): Монографія / О. А. Беляневич. - К.: Юрінком Інтер, 2006. - С. 107.*
5. Ромовська З. *Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс: Підручник / З. Ромовська. - К.: Атіка, 2005. - С. 89-90.*
6. *Конституції України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР). - 1996. - № 30. - Ст. 141.*
7. *Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР). - 2003. - № 18-22. - Ст. 144.*
8. *Господарський кодекс України від 16 січня 2003 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР). - 2003. - № 40-44. - Ст. 356.*
9. Беляневич О. А. *Господарське договірне право України (теоретичні аспекти): Монографія / О. А. Беляневич. - К., 2000; Мілани В. С. Комерційний договір у контексті сучасних ринкових умов: Монографія. - В. С. Мілаш. - Харків: Видавць ФООП Вапнярчук Н. М., 2007. - С. 43-62.*
10. *Постанови Пленуму Верховного Суду України із загальних питань судової діяльності та у цивільних справах. - Харків: Вид-тво «Фактор», 2011. - С. 78.*